

Griekse Papyri: een wereld vol beweging

K.A. Worp

Summary: This article contains a survey of the world of Greek papyrology. The importance of documentary papyri for our widened knowledge of Antiquity is stressed and a few of such texts are highlighted.

Uit de mond van de grote Duitse Altertumswissenschaftler Th. Mommsen († 1903) stamt de uitspraak, dan men eens op de 19e eeuw zou terugzien als de eeuw van de epigrafiek, de 20e eeuw daarentegen zou beschouwen als de eeuw van de papyrologie¹. Ongetwijfeld is het nog voorbarig, deze uitspraak op zijn waarheidsgestalte te toetsen. Wel kan reeds nu worden vastgesteld, dat de papyrologie in de 20e eeuw een enorme impetus heeft gekregen en tot grote bloei is gekomen. Van deze relatief jonge discipline zijn talloze impulsen voor de verdere ontwikkeling van de studie der klassieke oudheid in brede zin uitgegaan; men denke b.v. aan de verrijking van onze kennis van de Griekse taal en literatuur en aan al datgene, wat de papyri hebben bijgedragen aan de beoefening van de Oude Geschiedenis, de antieke rechtsgeschiedenis, de vergelijkende godsdienstgeschiedenis, de geschiedenis van de medische en exacte wetenschappen, de geschiedenis van het vroege Christendom, enz². Deze ontwikkeling gaat nog steeds gestaag verder en het zou een misverstand zijn te menen, dat het papyrologisch onderzoek binnenkort wel tot stilstand zal komen bij gebrek aan nieuw studiemateriaal. Sterker nog: elk jaar verschijnen steeds opnieuw vele publicaties van voorheen onbekende teksten met een (semi-) literaire of documentaire inhoud, in monografie-vorm dan wel als tijdschriftartikel³. Daarnaast worden eerder uitgegeven tekstversies, die onbevredigend zijn gebleken, in een nieuw jasje gestoken. Op basis van het beschikbare tekstenmateriaal verschijnt voorts een omvangrijke secundaire literatuur, die, alweer artikelsgewijs dan wel als monografie, deze teksten vanuit allerlei invalshoek nader bestudeert, analyseert en evalueert. Al met al is de jaarlijkse papyrologische 'productie' omvangrijk genoeg om iemand, die alles tot in de details zou willen bijhouden, een bijna volledige dagtaak te bezorgen. Een eerste verkenning van deze bedrijvigheid leert, dat zij bij uitstek internationaal en interdisciplinair is. Nederland speelt van oudsher in dit gemêleerd orkest een niet-onbelangrijke partij mee. Moge dit artikel ertoe bijdragen, dat deze situatie bestendig blijft.

Ten onrechte gaat de beoefening van de papyrologie gebukt onder het stigma, dat het een *arcana disciplina* is, waarbij het pad van de toekomstige *μύσθη*s wordt bemoeilijkt door een oerwoud van haakjes en klemmen en een taalgebruik, dat de diepste afgronden van het Grieks laat zien. Ook heerst de gedachte, dat de inhoud van de documentaire teksten grotendeels als onbetekenende bezwaaier moet worden beschouwd⁴. Toegegeven, de inhoud van veel van zulke teksten is betrekkelijk alledaags; maar moet men dáárom deze schriftelijke nalatenschap uit de Oudheid 'dus' maar voor gezien houden? Wie zich door dergelijke bezwaren niet laat weerhouden, kan zijn moeite wel-besteeld vinden. Geheel nieuwe aspecten van het leven in de Klassieke Oudheid openen zich middels de bestudering van deze teksten, die eigenlijk nimmer bestemd waren ooit nog eens door ons gelezen te worden.

In ieder geval ontbreekt het niet aan mogelijkheden de diverse ontwikkelingen binnen de Griekse papyrologie⁵ op de voet te volgen. Er is een scala aan moderne handboeken met verwijzingen naar specialistische literatuur⁶ terwijl diverse tijdschriften geregeld 'the year's work in papyrology' samenvatten⁷. De verschillende verslagen van de periodieke papyrologen-congressen bevatten bovendien regelmatig bijdragen, waarin een bepaald thema 'perspectivistisch' wordt behandeld, dan wel een overzicht wordt gegeven over de stand der studies in een bepaald tijdvak in een bepaalde regio. Dankzij al deze samenvattingen is het ook voor de niet-specialist relatief eenvoudig zich over de diverse aspecten van de wereld der papyri te oriënteren en desgewenst een bepaald thema nader uit te diepen. Bovendien geldt ook hier, dat 'l'appetit vient en mangeant', en dat men naast het onderwerp, waarnaar men eigenlijk op zoek was, nog zoveel meer op dit terrein kan ontdekken. In vergelijking met andere historische basis-wetenschappen⁸ mag de papyrologie zich erop beroepen een goed georganiseerde discipline te zijn, waarin men, na zich eerst over een aantal 'technische' grondbegrippen te hebben geïnformeerd, al vrij snel de weg kan vinden en met vrucht verder kan werken. Bovendien geven de uitgevers van documentaire teksten zich meestal veel moeite het materiaal 'gebruikers-vriendelijk' op te dissen: men voegt, indien mogelijk, een vertaling toe, een inleiding illustreert het belang van de nieuw-gepubliceerde tekst en gedetailleerde noten vestigen de aandacht op allerlei punten van specialistische betekenis. 'Critische apparaten' aan de voet van een gepubliceerde tekst zijn bedoeld om aperte spellingsfouten te normaliseren aan de hand van het 'Algemeen Begrijpelijk Grieks'. Daarnaast zijn grote grammatica's en speciale woordenboeken⁹ samengesteld om het taalgebruik in de documentaire papyri te helpen toelichten. Een eerste keuze uit de veelheid van documenten is te vinden in een aantal bloemlezingen uit al gepubliceerd materiaal¹⁰; recentelijk is men begonnen met het samenstellen van 'corpora' waarin teksten, die een bepaald type document vertegenwoordigen, worden gebundeld. Computerisering van bepaalde aspecten van de documentaire teksten zal de toegankelijkheid van het verzamelde materiaal alleen maar verder vergroten: up-to-date data-bestanden van het in de teksten gevonden

lexicografische materiaal, van persoons- en geografische namen, van onderwerpen, die in de documenten voorkomen, openen geheel nieuwe mogelijkheden tot onderzoek.

De schriftdragers

Het behoeft nauwelijks diepgaand betoog, dat papyri op papyrus geschreven werden. Tot voor kort meende men, dat er voor de fabricage van de schriftdrager één enkele procedure bestond: men stripte een papyrus-stengel tot repen die naast elkaar werden gelegd. Dwars daarover legde men een 2e laag, perste deze lagen op elkaar, en het resultaat was een vel beschrijfbaar materiaal. De vellen konden aan elkaar worden geplakt; op deze manier kwamen de papyrus-rollen tot stand. Kort geleden is een nieuwe theorie gelanceerd, die ervan uitgaat, dat men de stengel niet stripte, maar schildte: een stengel werd van buiten naar binnen tot de kern werkend spiraalsgewijs laag voor laag afgepeld, waardoor men i.p.v. losse strips een aaneensluitend velletje verkreeg. Twee van zulke velletjes leveren, dwars op elkaar gelegd en geperst, eveneens een beschrijfbaar stuk papyrus op, dat zich niet onderscheidt van de schriftdrager, die uit naast elkaar en over elkaar heengelegde repen werd vervaardigd¹¹. Hoe de meest gebruikelijke fabricage-methode van het schrijfmateriaal ook geweest mag zijn, vast staat, dat papyrus in de oudheid (en tot in de Middeleeuwen) de schriftdrager 'par excellence' was. Perkament is hier later naast gekomen, ja heeft het gebruik van papyrus overvleugeld, terwijl de ontstaansgeschiedenis van papier buiten Europa (in China) ligt.

Naast papyrus bediende men zich in de Oudheid ook van andere materialen om teksten vast te leggen, m.n. van b.v. potscherven (ostraka), hout, botten, linnen, leer en lood. Het geheel van de op deze materialen genoteerde teksten behoort tot het studiemateriaal van de papyroloog, waarbij mag worden aangetekend, dat deze zich in het bijzonder richt op teksten met een documentaire inhoud. Het preciese aantal van de reeds gepubliceerde teksten is nooit met grote nauwkeurigheid vastgesteld; de schattingen lopen van 30.000 tot 40.000 zulke documenten, waaronder enkele duizenden ostraka. De teksten variëren qua omvang tussen losse fragmentjes en vrijwel complete rollen; uit de latere Oudheid zijn bovendien een aantal (fragmenten van) zgn. codices, die de oorsprong van onze huidige boekvorm vertegenwoordigen, bewaard gebleven. Naast de reeds gepubliceerde teksten liggen nog ongekende aantallen in diverse collecties in musea, bibliotheken en privéverzamelingen op uitgave te wachten¹².

De collecties

Om een indruk te geven van datgene, wat in de laatste jaren, toegespitst op de

periode vanaf 1980, op het gebied van de documentaire papyri is gepubliceerd: naast een enkele herdruk van al vóór dit jaar verschenen edities in monografievorm, en naast de vele artikelsgewijs gepubliceerde teksten, die in het zgn. Sammelbuch¹³ worden gebundeld en van indices voorzien, verschenen in de afgelopen 5 jaar ca. 35 monografieën met edities van niet-eerder uitgegeven Griekse en/of Latijnse documentaire papyri¹⁴. Het internationale karakter van dit bedrijf wordt duidelijk gemaakt door de huidige bewaarplaatsen: men komt papyrus-collecties in Europa, Afrika en Amerika tegen, die soms reeds lang geleden gevormd, soms eerst in de laatste jaren tot stand gekomen zijn. De inhoud van de recent gepubliceerde teksten is, evenals dat al in eerdere edities het geval was, van een verbazingwekkende verscheidenheid. Sommige teksten vertonen op het eerste gezicht weinig nieuws, d.w.z. ze zijn de zoveelste vertegenwoordiger van een al bekend type document en bevatten slechts een enkel nieuw detail, dat een klein gaatje in al bestaande documentatie helpt aanvullen. Andere teksten hebben echter wel degelijk een 'uniek' karakter; het belang hiervan blijft niet beperkt tot de specialistische interesse van de pur-sang papyroloog en verdient de aandacht van een breder publiek.

De documenten

Grosso modo kan men de documentaire papyri opdelen in 2 categorieën, n.l. de documenten met een officieel karakter en documenten uit de privé-sfeer. De officiële documenten betreffen b.v. (delen van) wetten en uitvoeringsbesluiten afkomstig van allerlei gezagsdragers uit de hogere en lagere niveaus van het staats-apparaat, petitities, processen-verbaal, fiscale documenten, gerechtelijke stukken, administratieve lijsten, kortom: allerlei soorten administratieve teksten, zoals die in een wel-geordende staat met een goed-ontwikkelde bureaucratie op schrift worden gesteld.

De documenten met een privé-karakter vertonen een al even grote verscheidenheid: schriftelijke overeenkomsten tussen inwoners van Egypte (evt. met niet-Egyptenaren) betreffende zaken als huur, pacht, koop, lening, diensten, adoptie, vrijlating, huwelijk, scheiding, transport, maar ook giroafschriften, kwitanties, diner-uitnodigingen, enz. zijn alle in het bewaarde tekstenmateriaal vertegenwoordigd. Een aparte groep vormen de vele brieven en lijsten, die op papyrus dan wel op potscherven voor ons bewaard zijn gebleven. Andere teksten illustreren allerlei aspecten van de godsdienstige opvattingen (magie!) en tempel-organisatie, de medische zorg, de voedselverzorging, kleding, huisvesting, enz. Geen aspect van het menselijk bedrijf en het dagelijks leven in Grieks-Romeins Egypte kan worden bedacht, of de papyri leveren wel een of andere schriftelijke illustratie hiervan. Natuurlijk zijn niet alle teksten even informatief en het begrip ervan wordt soms ernstig bemoeilijkt door de staat van preservatie: het zand heeft over een papyrusblad heen geschuurd, de wor-

men hebben zich aan het schriftmateriaal te goed gedaan, grondwater heeft de teksten aangetast, en de handel in papyri heeft de objecten ook niet altijd gespaard (in sommige gevallen zijn teksten opzettelijk door midden gescheurd). Desondanks zijn de stukjes informatie, die een gepubliceerde tekst oplevert, niet minder welkom. Bovendien is deze informatie over het algemeen niet 'gekleurd'. De papyri (en ostraka) dienen te worden beschouwd als archiefmateriaal en ze kunnen mutatis mutandis worden vergeleken met de documentaire bronnen, zoals die sinds de Middeleeuwen in Europa in allerlei bibliotheken, musea en andere collecties liggen opgeslagen. Systematische opgravingen en toevallige vondsten hebben deze bronnen uit de bodem van Egypte en omliggende landen¹⁵ naar boven gehaald. Bijzondere factoren, met name klimatologische omstandigheden, hebben bij de conservatie van het materiaal een belangrijke rol gespeeld. Deze omstandigheden verklaren bij voorbeeld, waarom bepaalde streken van Egypte meer teksten hebben opgeleverd dan andere; het vergankelijke papyrusmateriaal is zeer gevoelig voor vocht en een relatief hoge grondwaterstand of regelmatige regenval doet dit onherroepelijk wegroten.

Niet alleen vindt men papyri bij opgravingen in de bodem, waarbij zij in ondergestoven huizen of in antieke vuilnishopen worden aangetroffen: een interessante bron van teksten wordt gevormd door de zgn. mummie-cartonnage. In Grieks-Romeins Egypte werd mummificatie nog steeds toegepast, waarbij het hoofd van de mummie werd voorzien van een masker, de borst werd bedekt door een borstplaat, en de voeten in schoeisel werden gestoken. Dit alles werd vervaardigd uit een soort papier maché door stukken afgedankte papyrus op elkaar te plakken, tot er een soort op karton gelijkende laag ontstond. Deze kon, in vochtige toestand, naar de vorm van het lichaam worden gemodelleerd en werd uiteindelijk beschilderd. De afgedankte papyri werden veelal uit periodieke bureau-opruiming gewonnen, anders gezegd: verouderde archiefstukken uit een antiek kantoor kwamen in handen van begrafenis-ondernemers, die de stukken tot 'cartonnage' verwerkten. In moderne tijd is men er in geslaagd de lagen papyrus van elkaar te verwijderen (evt. zonder dat de buitenste beschildering ernstig hoeft te worden aangetast), terwijl de inkt van de geschreven tekst bewaard blijft; hieraan komen nu technieken met behulp van enzymen en vriesdrogen te pas, zodat met enige overdrijving kan worden gezegd, dat de 'high tech' ook in papyrologie zijn intrede heeft gedaan.¹⁶

Het ontcijferen

Aan het lezen van antieke documenten komen enkele speciale vaardigheden te pas, waaronder kennis van de diverse ontwikkelingen van het Griekse en Latijnse schrift, een goede vertrouwdheid met het taalgebruik in de papyri (het lezen van een Grieks standaard-huizen verkoopcontract wordt gemakkelijk door het feit, dat zo'n tekst, evenals notariële contracten heden ten dage, in

hoge mate formulair is opgebouwd), enige hulpmiddelen variërend van een loupe via een binoculaire stereomicroscoop tot een infra-rood camera (voor de doorsnee-papyroloog niet alle even onmisbaar!), maar in de allerhoogste mate: geduld en uithoudingsvermogen. Het aardige van het ontcijferen van zulke teksten ligt in het bijzonder in het feit, dat men een boodschap uit de Oudheid wil ontcijferen, waarbij de inhoud niet bij voorbaat bekend is en het uiteindelijke resultaat van het moeitelijke werk soms een opmerkelijke draai aan bestaande inzichten kan geven. De lezing van een enkele letter doet een woord verstaan, een nieuw-gewonnen woord doet een zin plotseling beter begrijpen, en het begrip van één enkele zin kan soms de aard van de te bewerken tekst in één klap duidelijk maken. Als het uiteindelijke resultaat van dit zwoegen ten slotte tot gevolg heeft, dat een nieuw historisch feit aan de dag treedt (b.v. de vroegste attestatie van een keizer in Egypte wordt met een half jaar naar voren geschoven), of dat men een nieuw woord 'ontdekt', is méér verricht dan het uitleven van een merkwaardig soort hobby: onze kennis is op een bepaald punt wezenlijk vergroot. De befaamde Amerikaanse papyroloog H.C. Youtie heeft aan dit grensverleggend aspect van de papyrologie een boeiend artikel gewijd: 'The papyrologist: artificer of fact'¹⁷.

De inhoud van de teksten

Om met de op potscherven (ostraka) geschreven teksten te beginnen: de meeste ostraka betreffen teksten, die uit de aard van de schrijfdrager kort (moeten) zijn. We komen op dit 'plastic van de oudheid' korte brieven, lijstjes, memoranda, klad-berekeningen, maar vooral ook belastingkwitanties tegen. Met deze laatste is het wat merkwaardig gesteld; een enkele kwitantie mag als curiosum een zekere aantrekkingskracht hebben, maar het lezen van enkele honderden van zulke teksten is een opgave. Toch schuilt juist in het feit, dat men deze teksten bij honderdtallen tegelijk kan bestuderen, een aparte betekenis: men kan dit tekstenmateriaal met statistische methodes te lijf gaan, en langs deze weg b.v. de belastingdruk aan de hand van de betaalde bedragen trachten te bepalen en de methodes van inning bestuderen; voorts bevatten deze scherven een zeer uitgebreid namen-materiaal, dat zowel op de belastingbetaler als op de inner betrekking heeft, en dat de basis vormt voor diverse onomastische en prosopografische studies. Soms staat het materiaal ons toe, de bemanning van een belastingkantoor tot in de details te volgen en precies vast te stellen, wanneer een Egyptische belastinginspecteur door een collega werd opgevolgd, wanneer nieuwe functie-aanduidingen door het gouvernement werden ingevoerd, maar ook, welke namen in een bepaalde streek of periode bij uitstek gangbaar waren.

De inhoud van de op papyrus geschreven teksten is, zoals hierboven al werd aangeduid, heel wat gevarieerder. Afgezien nog van de vele papyri, die ons in

een groot aantal gevallen glimpjes en brokken van antieke (semi-)literaire werken hebben geschonken, die niet via de overige handschriftelijke overlevering voor ons waren bewaard¹⁸, bevat elke nieuwe teksteditie documentair materiaal, dat onze kennis op allerlei gebied verder uitbreidt. Voor de specialist gaat het daarbij vaak om een aanvulling van een detail in zijn reeds aawezige documentatie, een nieuwe formule, een nieuwe geografische of persoonsnaam, een nieuw soort functieaanduiding of iets dergelijks; andere teksten gaan qua betekenis verder dan dat zij een nieuw specimen van een al bekend type document opleveren en zijn van bijzonder belang, omdat zij iets compleet nieuws en onverwachts brengen. Spectaculair zijn natuurlijk de min of meer volledig bewaard gebleven teksten, zeker als zij de omvang van een enkel blad te boven gaan; soms zijn zij zelfs zo goed geconserveerd, dat ze als het ware 'gisteren' geconcipeerd hadden kunnen zijn. Maar ook kleinere tekstfragmenten kunnen een uniek karakter vertonen. Zo hebben we sinds kort de beschikking over een fragment van een Griekse vertaling van de *laudatio funebris*, die door keizer Augustus voor Marcus Agrippa werd uitgesproken¹⁹. Een tekst als deze trekt vanzelfsprekend direct de aandacht van een groot aantal geleerden, en in het onderhavige geval heeft men getracht de oorspronkelijke Latijnse 'Wortlaut' van Augustus' rede te reconstrueren en de ontbrekende delen van het fragment via vernuftige conjecturen aan te vullen. Dat men in dit soort situaties niet voorzichtig genoeg kan zijn, wordt bewezen door het feit, dat na de editio princeps van het grotere fragment nog een nieuw stukje van dezelfde papyrus werd gevonden, dat een lacune in het eerder gepubliceerde fragment vulde; niet alleen bleek de nu gecompleteerde tekst hierdoor niet onaanzienlijk anders dan gedacht te lopen, maar ook diende men de met veel moeite gereconstrueerde Latijnse tekst halsoverkop aan de nieuwe situatie aan te passen²⁰.

Hoe verbluffend precies sommige nieuwe gegevens uit nieuw uitgegeven documenten wel zijn wordt b.v. aangetoond door een papyrus uit het midden-Egyptische stadje Oxyrhynchus (P. Oxy. XXXIV 2725), een privébrief verstuurd vanuit Alexandrië, waarin tussen de bedrijven door wordt meegedeeld, dat Titus, de zoon van keizer Vespasianus, na de verovering van Jeruzalem in Alexandrië terugkeerde op 25 april 71 n. Chr., ca. 7 uur 'smorgens. Andere teksten hebben interessante nieuwe gegevens opgeleverd over de snelheid van communicatie tussen Rome en Egypte (normaliter ca. 3 weken per schip), en in verband daarmee over de snelheid, waarmee nieuwe keizers in Egypte als heerser over het land erkend werden. In het bijzonder voor de chronologie van de 3e-eeuwse regimes, wanneer een eindeloze opeenvolging van usurpatoren de verwarde situatie aan de top van het keizerrijk duidelijk illustreert, maar ook voor de latere periode, wanneer men documenten met behulp van consuls dateert (dit gebeurde tot in de 6e eeuw n. Chr.) zijn de papyri bijzonder rijke, en vooral ook hoogst-betrouwbare bronnen gebleken. Bedacht moet worden, dat men in een papyrus nu eenmaal niet dateerde naar een keizer

of een consul, die nog niet in functie was²¹.

Andere teksten illustreren allerlei aspecten van het dagelijks leven. Enkele voorbeelden uit vele: in P. Oxy. XXXIV 2707 hebben we het eerste authentieke circusprogramma uit de Oudheid, terwijl P. Oxy. XL een hele band is met teksten, die betrekking hebben op de graan-uitdelingen aan bepaalde bevolkingsdelen in Oxyrhynchus: 'panem et circenses', zij het nu eens niet in Rome, maar in een buitengewest.

Juristen vinden materiaal te over in de documenten: men denke niet alleen aan de vele contracten, maar ook aan de testamenten, schenkingen en antieke processtukken, die de diverse stadia van een antieke procesgang illustreren. In een enkel geval zijn belangrijke delen van een heel dossier bewaard gebleven, zoals b.v. het geval is met het zgn. 'Nestnephis-proces', een aan het begin van onze jaartelling geleverd geding over het rechtmatige eigendom van onroerend goed, waarbij de strijd tot voor de hoogste Romeinse magistraat in Alexandrie werd uitgevochten²². De teksten liggen nu verspreid over de Weense en Londense papyruscollecties en illustreren de bewering hierboven, dat om commerciële redenen teksten of zelfs bij elkaar behorende archieven in moderne tijd in delen werden opgesplitst, die op die manier gemakkelijker verhandelbaar waren.

De economisch geïnteresseerde historici vinden in de papyri een veelheid aan materiaal, dat nog altijd niet ten volle is bewerkt. Zo leveren deze teksten o.m. boeiende gegevens over inflatoire bewegingen in tijden van crisis, die eraan herinneren, dat economische problemen ook de mensen in de Oudheid beroerden. Interessanter nog dan het bepalen van b.v. het verloop van de goudkoers in de 4e eeuw n. Chr. is onze waarneming van de reactie van de toenmalige mensen in een periode van snelle geldontwaarding: geldspeculatie, 'vlucht in het goud' en dergelijke fenomenen zijn niet slechts van de jongste tijd²³.

Perspectieven

De grote tijd van nieuwe ontdekkingen lijkt op allerlei terrein voorbij, ook in de papyrologie. Er worden niet meer, zoals in het begin van deze eeuw²⁴, geregeld expedities naar Egypte gestuurd met het speciale doel om naar papyri te graven. Bovendien doen moderne ontwikkelingen in Egypte vrezen, dat de eventueel nog in de bodem van het land bewaarde teksten door o.m. verbeterde irrigatiesystemen en voortschrijdende verstedelijking voortijdig vernietigd worden. Nieuwe onderzoeken hebben echter papyri aangetoond op plaatsen, waar dergelijk materiaal uit de Oudheid tot dusverre onbekend was, zowel binnen Egypte als ook daarbuiten. Recente archaeologische opgravingen hebben o.m. nieuwe vindplaatsen ontdekt in landen als Syrië en Israël, waar naast Hebreeuwse en Arameese teksten ook Griekse documenten zijn aangetroffen; binnen Egypte heeft b.v. een stad als Panopolis veel nieuw materiaal op-

geleverd. Een heel andersoortige bron van papyri wordt aangetroffen in de mummiecartonnage (zie boven), terwijl in moderne tijd ook papyri zijn gevonden in antieke boekbanden, die na ontleding bleken te zijn opgevuld met afgedankte Griekse documenten.

Er komen nog steeds opvallende nieuwe teksten ter tafel, die de continuëring van het papyrologisch bedrijf rechtvaardigen. Moderne opgravingen in Sakkara (even bezuiden Cairo) hebben papyri aan het licht gebracht, die uit de periode van de verovering van Egypte door Alexander de Grote stammen. Een glansstuk hieronder wordt gevormd door een tekst, die een verbod aan de soldaten van Alexander's leger bevat, het huis van een priester binnen te gaan. Het stuk²⁵ was ongetwijfeld op of naast de deur van de priesterwoning genageld (de spijkergaatjes zijn nog duidelijk zichtbaar) en draagt de naam van een van Alexander's generaals, Peukestas. Ofschoon de tekst zelf geen absolute datering draagt, maakt deze naam het mogelijk, de tekst te dateren op ca. 330 v. Chr.; deze is daarom nu waarschijnlijk het oudste bewaard gebleven Griekse document uit Egypte, ouder nog dan het befaamde huwelijkscontract P. Elephantine I (311 v. Chr.).

Maar ook in de al sinds jaar en dag bestaande collecties is nog steeds een veelheid van materiaal aanwezig, dat op bewerking wacht en nieuwe informatie oplevert. Zo verschaft een zojuist gepubliceerd archief van teksten, die in Wenen bewaard worden²⁶, nieuwe informatie omtrent de activiteiten van een hoge bestuursambtenaar in Egypte in de periode nadat Egypte door de Arabieren was veroverd (Alexandrie viel in 641 n. Chr.). Het Grieks geschreven archief toont aan, dat ondanks de Moslemisering van het ambtelijk apparaat er aan de andere kant toch sprake is van grote continuïteit met de voorafgaande periode. Opmerkelijk is het feit, dat ook in de tijd, dat dit archief tot stand kwam (ca. 700 n. Chr.) Grieks als voertaal van de bureaucratie nog steeds gebedigd werd. Deze taal, die met de verovering van Egypte door Alexander de Grote in 331 v. Chr. in het land werd ingevoerd en die na de verovering van Egypte door Augustus in 30 v. Chr. niet door het Latijn werd verdrongen²⁷, gaf zijn positie ook onder de nieuwe Arabische overheersers niet voetstoots prijs. Het jongste in het Grieks gestelde document uit Arabisch Egypte stamt uit het jaar 780 n. Chr., en op zich is het niet ondenkbaar, dat nog nieuw uit te geven teksten uit nog later jaren zullen blijken te stammen²⁸.

Tot hiertoe is voornamelijk sprake geweest van teksten, die binnen Egypte zelf tot stand kwamen, dan wel van papyri, die buiten Egypte gevonden zijn. Als categorie apart verdienen die teksten vermelding, die op zeker moment buiten Egypte werden geschreven en naderhand het land zijn binnengekomen. Men denke slechts aan brieven van buiten Egypte gelegerde soldaten, die naar hun verwanten in het land van de Pharaos schreven, of aan documenten, die betrekking hebben op transacties met slaven. In geval een slaaf op de internationale slavenmarkt op Rhodos of Delos door een Egyptenaar werd gekocht, werd aldaar een contract opgesteld, dat naderhand door de eigenaar naar zijn

woonplaats werd meegenomen. Op deze manier komen we via de in Egypte gevonden papyri met buiten-Egyptische situaties in contact²⁹.

Ten slotte verdient het de aandacht, dat ook andere talen dan Grieks of Latijn in de papyri en ostraka worden gebezigd. Zo heeft de inheemse bevolking van Egypte de eigen taal voor het optekenen van allerlei stukken gebruikt, eerst het zgn. Demotisch-Egyptisch (tot in vroeg-Romeinse tijd), naderhand het zgn. Koptisch (speciaal in de Byzantijnse en Arabische periode, d.w.z. vanaf de 4e eeuw n. Chr.). Verder komen we een groot aantal in het Arabisch gestelde teksten tegen, die een latere periode van de Egyptische geschiedenis helpen documenteren. Het is goed om vast te stellen, dat er gaandeweg meer samenwerking komt tussen de vertegenwoordigers van de verschillende disciplines: Demotisanten, Classici, Koptologen en Arabisten werken meer dan ooit samen bij het publiceren en bestuderen van de schriftelijke nalatenschap van diegenen, die ooit het 'Geschenk van de Nijl' bewoond hebben. Deze schriftelijke nalatenschap verheldert op een groot aantal punten de kennis over de klassieke wereld, die we middels de literaire teksten overgeleverd hebben gekregen, vult deze op vele wezenlijke punten aan en verdient daarom de warme aandacht van allen, die zich op enigerlei wijze met de Klassieke Oudheid in het algemeen bezig houden. Het motto bij dit werk kan gevonden worden op de eerste bladzijde van U. Wilcken's magistrale studie over de Griekse ostraka (*Griechische Ostraka aus Ägypten und Nubien*), die bijna een eeuw geleden verscheen en nog altijd als een standaardwerk geldt: ἐκ μέρους γινώσκομεν.

Archeologisch-Historisch Instituut
Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam

Noten

- 1 Vgl. E.G. Turner, *Greek Papyri: an Introduction* (Oxford 1980²), 23; helaas geeft Turner geen bron voor Mommsen's uitspraak aan.
- 2 Het aantal 'orationes pro domo sua', dat voor een groter publiek is gehouden, is legio. Een goed overzicht van de impulsen vanuit de papyrologie op de beoefening van de Altertumswissenschaft i.h.a. geeft P.J. Sijpesteijn, *Een Geschenk van de Nijl, Openbare Les Amsterdam 1968*.
- 3 Vgl. de rubriek 'Testi recentamente publicati', die regelmatig in het Italiaanse tijdschrift *Aegyptus* (Milaan) verschijnt; deze bestrijkt zowel de literaire als de documentaire teksten.
- 4 De opmerkingen van de invloedrijke 19e-eeuwse classicus G.C. Cobet dienuomtrent (vgl. Sijpesteijn [boven, n. 2], 7-8) hebben betreurenswaardig lange tijd invloed uitgeoefend.
- 5 Onder 'Griekse papyrologie' wordt de studie van in het Latijn gestelde teksten stilzwijgend inbegrepen. Het aantal Latijnse teksten, die op papyrus dan wel op andere vergelijkbare schriftdragers is geschreven, is relatief gering (ca. 500 van zulke teksten uit Egypte zijn heden ten dage bekend).
- 6 Vgl. b.v. Turner's inleiding (boven, n.1) en O. Montevecchi, *La Papirologia* (Turijn 1973). Een cerate inleiding is te vinden in het speciale 'Papyrologienummer' van *Hermeneus*, jg. 52 (1980) Nr. 4, terwijl voor Nederlandse lezers het *Papyrologisch Handboek* door W. Peremans en J.

- Vergote (Leuven 1942) nog altijd aanbevelenswaard is.
- 7 Vgl. b.v. de bibliografische opgaven, die periodiek in tijdschriften als *Aegyptus* (boven, n. 3) en het Duitse *Archiv für Papyrologie* (Berlijn) verschijnen. In Brussel wordt de 'Bibliographie papyrologique' op fiches uitgegeven. Vanzelfsprekend is ook de sectie betreffende Papyrologie in J. Marouzeau's 'L'Année philologique' (Parijs) niet te verontachtzamen. Van bijzondere uitvoerigheid zijn ook de referaten over de juridische aspecten van de papyrologie door J. Modrzejewski in *Studia et Documenta Historiae et Iuris* (Rome) en in de *Revue historique du Droit français et étranger* (Parijs).
  - 8 Vgl. H. Bengtson, *Einführung in die Alte Geschichte* (München 1965⁵), 124, die erop wijst, dat de term 'Hulpwetenschap' voor disciplines als Papyrologie, Epigrafiek en Numismatiek uit de wetenschappelijke terminologie zou dienen te verdwijnen.
  - 9 Vgl. de grammatica's van E. Mayser, *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit*, en F.Th. Gignac, *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods*. Een gepensioneerde directeur van het telegraaf-kantoor in Straatsburg, F. Preisigke, legde de basis voor het *Wörterbuch der griechische Papyri*.
  - 10 Vgl. b.v. de moderne Duitse bloemlezing met teksten en vertalingen, inleidingen en aantekeningen door J. Hengstl e.a., *Griechische Papyri als Zeugnisse des öffentlichen und privaten Lebens*, München 1978.
  - 11 Vgl. in laatste instantie de auteur van deze nieuwe theorie, I.H.M. Hendriks, in de *Acti del XVII [1983] Congresso Internazionale di Papirologia*, I 31-38 (Napels 1984). Voor het algemene gebruik van papyrus in de Oudheid blijft N. Lewis, *Papyrus in Classical Antiquity* (Oxford 1974) het standaardwerk.
  - 12 Vgl. de appendices in Montevecchi (boven, n.6), pp.407ff., 449ff. Nieuwe collecties worden nog regelmatig gevormd of bestaande, maar 'vergeten' verzamelingen voor het eerst ge-exploreerd. In Nederland zijn collecties van papyri en ostraka aanwezig in Leiden, Amsterdam, Groningen en Heerlen, terwijl op diverse plaatsen geïsoleerde teksten in openbare verzamelingen of in privé-bezit worden bewaard. Een centrale registratie van de in Nederland bewaarde papyri en ostraka, speciaal van de stukken in privé-bezit, is een desideratum.
  - 13 Vgl. F. Preisigke (boven, n. 9), *Sammelbuch Griechischer Urkunden aus Ägypten* (Berlijn 1915-...).
  - 14 Een nieuwe opgave van alle gangbare papyrus-edities en de gebruikelijke afkortingen hiervan is te vinden in R.S. Bagnall e.a., *Checklist of Editions of Greek Papyri and Ostraka*³ (*BASP Supplement*; in druk).
  - 15 Vgl. o.m. Turner (boven, n.1), hoofdstuk 3.
  - 16 Vgl. in laatste instantie A. Bülow-Jacobsen in *Acti del XVII Congresso* (boven, n. 11), I 45-50.
  - 17 Eerst verschenen in *GRByzStud* 4 (1963) 13-32; nu herdrukt in H.C. Youtie, *Scriptunculae*, I 9-23 (Amsterdam 1973).
  - 18 Vgl. R.A. Pack, *The Greek and Roman Literary Texts from Greco-Roman Egypt*, Ann Arbor 1965² (een nieuwe up-to-date versie is in bewerking); vgl. ook O. Montevecchi (boven, n. 6), pp. 337-394, alsmede de rubriek 'Testi recentamente pubblicati' (boven, n. 3).
  - 19 Deze Keulse papyrus werd, na een editio princeps in *ZPE* 5 (1970) 217ff. door L. Koenen, heruitgegeven als *P. Köln* I 10 (edd. B. Kramer - R. Hübnér).
  - 20 Vgl. M. Gronewald in *ZPE* 52 (1983) 61-62.
  - 21 Voor de chronologie van de Romeinse keizers, zoals die middels de papyri wordt belicht, vgl. b.v. E. Van 't Dack in *ANRW* II. 1 pp. 857-888. Voor de relatie tussen de papyri en de chronologie van de periode na 284 vgl. R.S. Bagnall-K.A. Worp, *Chronological Reckoning in Byzantine Egypt* (*GRByzStud* 20 [1979] 279-295).
  - 22 Een behandeling van dit proces is te vinden bij P.R. Swarney, *The Ptolemaic and Roman Idios Logos* (Toronto 1970), hoofdstuk 2.
  - 23 Vgl. R.S. Bagnall, *Currency and Inflation in Fourth Century Egypt* (in druk).
  - 24 Vgl. o.m. T.C.H. James, *Excavating in Egypt. The Egypt Exploration Society 1882-1982* (London 1982); vgl. ook Turner (boven, n.1) hoofdstuk 3.
  - 25 Vgl. E.G. Turner in *JEA* 60 (1974) 239-242.

- 26 Vgl. P.J. Sijpesteijn-K.A. Worp, *Corpus Papyrorum Raineri*, Vol. VIII (Wenen 1983) nos. 72-84.
27 Vgl. voor de positie van het Latijn P.J. Sijpesteijn in *Lampas* 15 (1982) 318-330.
28 Vgl. K.A. Worp, *Studien zu spätgriechischen, koptischen und arabischen Papyri*, *BSAC* 26 (1984) 99-107.
29 Vgl. Turner (boven, n. 1), p. 50.